International Journal of Sanskrit Research 2018; 4(2): 57-61

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2018; 4(2): 57-61
© 2018 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 16-01-2018
Accepted: 26-02-2018

Dr. Giridhari Panda
Assistant Professor,
Department of Sanskrit,
Midnapore College (Autonomous)
Midnapore, West Bengal, India

Correspondence
Dr. Giridhari Panda
Assistant Professor,
Department of Sanskrit,
Midnapore College (Autonomous)
Midnapore, West Bengal, India

भूषणसारदिशा शक्तिस्वरूपविचारः

Dr. Giridhari Panda

सारांश

"शाब्दबोधं प्रति शक्तिग्रहमेव कारणम्" इति धिया शब्दस्य शक्तिः सर्वैः शास्त्रकारैः स्वीक्रियते। गृहीतशक्तिकात् पदात् शाब्दबोधस्य दर्शनात् अगृहीतशक्तिकात् पदात् शाब्दवोधस्यादर्शनात् शाब्दबोधं प्रति शक्तिग्रहस्य कारणता स्वीक्रियते । येन 'गुड' इत्युक्ते गुडपदेन मधुरत्वस्य प्रतीतिर्न भवति । तस्याः शक्तेः आश्रयरूपेण स्फोटरूपं शब्दमेवामनन्ति वैयाकरणाः । शाब्दवोधः कारणत्वेन अपेक्षिता एषा वृत्तिः शक्तिः लक्षणा व्यञ्जना' चेति भावेन त्रिधा विभज्यते । तत्र 'शक्ति इति कः पदार्थ' इति विवेचनावसरे शास्त्रकारेषु वैमत्यं परितक्ष्यते । मुख्यतः विषयेऽस्मिन् वैयाकरण-नैयायिकयोः विवादः समधिकः । प्राचीननैयायिकाईश्वरेच्छारूपा :ं शक्तिं स्वीकुर्वन्ति । नव्यनैयायिकाः केवलमिच्छामेव शक्तिरिति प्रतिपादयन्ति। तत्रापि वैयाकरणेषु भिन्नं मतं परिलक्ष्यते। वैयाकरणाः शक्तेः आश्रयरूपेण स्फोटरूपं शब्दमेवामनन्ति । नागेशः पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव शक्तिरिति निरूपयति । भर्तृहरिरपि पदपदार्थयोः तादात्मरूपसम्बन्ध एव शक्तिः इति स्वीकरोति । तत्र आचार्यः कौण्डभट्टः वोधजनकता एव शक्तिरिति प्रतिपादयति। कौण्डभट्टस्य मतानुसारेण बोधजनकतैव हेतुः । अर्थबोधजनकतावच्छेदकत्वेन सङ्केतस्य हेतुत्वस्वीकारापेक्षया बोधजनकताया एव हेतुत्वे लाघवम् । येन वैयाकरणानामपि अभिष्टः सिद्धो भवति ।अतः कौण्डभट्टस्य शास्त्रीयतथ्यमुरोरीकृत्य समीक्षणात्मकेन मार्गेण शोधप्रबन्धोऽयं विकसितः।

कूटशब्दः शक्तिः ,पदपदार्थयोः ,वोधजनकता ,सम्बन्धः, ईश्वरेच्छासंकेतः ,

प्रस्तावना

"शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिः विश्वस्यास्य निबन्धनी"[1] - इत्युक्त्यनुसारेण प्रायोगिकशब्दस्य या शत्तिर्विद्यते, सा शक्तिः विश्वस्य निबन्धने जातीयसंहतौ च सहायिका भवति । येन "संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्"[2] इति श्रुतिवचनस्य प्रामाण्यमुपजायते। यदधिकृत्य "वागेव विश्वा भूवनानि यज्ञे" इति श्रुतिवचनं संगच्छते। यतो हि शब्देन एव जगदिदं गतिशीलम् , सर्वमपि ज्ञानं शब्देनैव अवभासते । यदुत्तं हरिणा —

1 . वा1 - .प.-128

2 . ऋ10 -.वे..91.2-4

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥"

शब्देनैवार्थस्याववोधनत्वात् शब्दस्य शक्तिः सर्वजनग्राह्या। भाष्यकारः तदीये महाभाष्ये शब्दस्य लक्षणद्वयं निरूपितवान्। तद्यथा १ ("येनोच्चारितेन शब्देन सास्नालाङ्गुलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्यतो भवति स शब्दः"[3] । २ ("प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते[4]। 'प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द' – इति द्वितीयलक्षणस्य व्याख्याने उद्योतटीकायां नागेशेनोक्तं यत् लोके व्यवहर्तृषु " पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद् " वर्णरूपध्वनिसमूह एव शब्द[5] इत्यर्थः पुनः 'तपरस्तत्कालस्ये'[6] ति सूत्रे भाष्ये तु ध्वनिस्फोटयोर्भेदः निरूपितः । यदुक्तं तत्र – 'स्फोट शब्दः :ध्वनि:शब्दगुण :'[7] । शब्दस्य अनेकविधा परिभाषा, अर्थस्थापि अनेकविधं प्रतिपादनम्। किन्त्विदं निश्चवचं यत् भाषानिबन्धने उभययोयाथार्थ्यमनस्वीक :ार्यम्। एतदेव तथ्यं प्रतिपाद्य कविकूलगुरुणा महाकविना कालिदासेनोक्तम्–

"वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये
जगतः पितरौ वन्दे पार्वती परमेश्वरौ।।"[8]

वाक् च अर्थश्चेति वागर्थो अत्र वाक् नाम शब्दः । अर्थस्तु तदधिकृत्य बर्त्तते। तत्र अर्थस्य प्रतिप्रत्तिः शब्देनैव विधीयते। यदुक्तं हरिणा 'पदार्थजातयः सर्वाः शब्दाकृतिनिबन्धना:'[9] | यत् तथ्यं स्वीकृत्य 'शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्'[10], 'शरीरं तावदिष्टार्थ व्यवच्छिन्ना पदावली काव्यम्'[11], 'काव्यशब्दोऽयं गुणालंकारसंस्कृतयोशब्दार्थ :योर्वर्त्तते ....'[12] ,'शब्दार्थौ काव्यम्'[13] इत्यादीनि काव्यलक्षणानि सङ्गच्छन्ते तथ्यमिदं प्रतिपाद्य उक्तमपि भर्तृहरिणा -'अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एवं निबन्धनम्' 'शब्दनैव अर्थापगुढ जायते इति तत् तात्पर्यम्। अत :'शाब्दबोधं प्रति शक्तिग्रहमेव कारणम्[14]' इति धिया शब्दस्य शक्तिसर्व :ैः शास्त्रकारैः स्वीक्रियते।

विचार

वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायां,वैयाकरणसिद्धान्तपरमलघुमञ्जूषायाञ्च ग्रन्थकारेणोक्तं यत् - तद्धर्मामविच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपित वृत्तिविशिष्टज्ञानं हेतुः।-ज्ञाने वृत्तिवैशिष्ट्यञ्च स्वविषयकोद्बुद्धसंस्कारसमानाधिकरण्य - स्वाश्रयपदविषयकत्वोभयसम्बन्धेन इति । अर्थात् घटशब्दश्रवणानन्तरं - यस्याशयो भवति घटत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधः सर्वेषां जनानां न भवति, किन्तु घटपदघटत्वावच्छिन्नवाचकमित्याकरक-ं शक्तिज्ञानं येषां वर्तते तेषामेव भवति । गृहीतशक्तिकात् पदात् शाब्दबोधस्य दर्शनात् अगृहीतशक्तिकात् पदात् शाब्दवोधस्यादर्शनात् शाब्दबोधं प्रति शक्तिग्रहस्य कारणता स्वीक्रियते । येन 'गुड' इत्युक्ते गुडपदेन मधुरत्वस्य प्रतीतिर्न भवति । तस्याः शक्तेः आश्रयरूपेण स्फोटरूपं शब्दमेवामनन्ति वैयाकरणाः । शाब्दवोध कारणत्वेन अपेक्षिता एषा वृत्तिः शक्ति लक्षणा व्यञ्जना' चेति भावेन त्रिधा विभज्यते । तत्र 'शक्ति इति क पदार्थ' इति विवेचनावसरे शास्त्रकारेषु वैमत्यं परितक्ष्यते । मुख्यतः विषयेऽस्मिन् वैयाकरणनैयायिकयो-ः विवादः समधिकः । प्राचीननैयायिकाईश्वरेच्छारूपा :ं शक्तिं स्वीकुर्वन्ति । नव्यनैयायिकाः केवलमिच्छामेव शक्तिरिति प्रतिपादयन्ति। तत्रापि वैयाकरणेषु भिन्नं मतं परिलक्ष्यते। वैयाकरणाः शक्तेः आश्रयरूपेण स्फोटरूपं शब्दमेवामनन्ति । नागेशः पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव शक्तिरिति निरूपयति । भर्तृहरिरपि पदपदार्थयोः तादात्मरूपसम्बन्ध एव शक्तिः इति स्वीकरोति । तत्र आचार्यः कौण्डभट्टः वोधजनकता एव शक्तिरिति प्रतिपादयति। भूषणसारकृन्मते बोधजनकतैव शक्तिः । तथा चोक्तं भूषणे –

"इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।
अनादिर्थैश्शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ।।"

अर्थात् चक्षुरादीनां स्वविषयेषु चाक्षुषेषु घटादिरूपेषु यथाऽनादिर्योग्यता तदीयचाक्षुषादिकारणता तथा शब्दानामपि अर्थेन सह तद्बोधकारणतैव योग्यता सैव

---

[3] पस्पशा -.भा.म .

[4] तत्रैव .

[5] . मउद्योत -.भा.

[6] . पा1 – .सू ..1.30

[7] 1 – .भा.म ..1.30

[8] 1 – रघुवंशम् ..1

[9] ब्रह्मकाण्डम् .प .वा .

[10] . काव्यालङ्कारः –1.16

[11] . काव्यादर्श - :1.10

[12] . का .सू.– 1.1.1

[13] .काव्यलंकारः -2.1

[14] 1 – .प .वा ,-13

शक्तिरिति तात्पर्यम् । सारल्येण वक्तुं शक्यते यत् चक्षुरादीन्द्रियाणां घटाद्याकारबोधतया स्वविषयेषु घटादिषु योग्यता आकृतिर्दृश्यते सा च अनादिः, न प्रेरणाविषयस्तथैव शब्दानां स्वविषयेष्वर्थेषु सम्बन्धो योग्यता च अनादिरेवेति हि तदाशयः । तथा च इन्द्रियनिष्ठा इन्द्रियविषयघटादिनिरूपिता या कारणता सा तथा अनादिस्तथा सकलशब्दनिष्ठा घटादिनिरूपिता योग्यताऽपि अनादिरिति तात्पर्यम्।

किन्तु एवम्भूतस्वीकारेण सन्देहैकस्योपस्थितिर्भवति यत् - ननु बोधकारणत्वमनादिभूतं शक्ति"" अर्थात् शब्दनिष्ठा बोधकारणता यद्यनादित्वविशिष्टा, तेषां शक्तिर्निर्णयं भवितुं न शक्यते । कारणं आधुनिकशब्दा यथा देवदत्तचैत्रमैत्रास्थि अनादिबोधकारणताया अभावो जायते । यदि देवदत्तादिपदेऽनादित्वविशिष्टा बोधकारणता स्वीक्रियते तदा पित्रादीनां संकेताऽज्ञानेऽपि शाब्दबोधोत्पत्तिः स्यात् । न चाऽनादित्वं शक्तिशरीरे न विशिष्टं किन्तु प्रसिद्धमात्रबोधकम्, तथा देवदत्तादिपदेन संकेतज्ञानाभावे तादृशशक्तेरप्रसिद्धत्वात् शक्तिसत्त्वेऽपि न शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं लाक्षणिकशब्देऽपि लक्ष्यार्थनिरूपितशक्तित्वापत्तेः। तत्र गंगादिपदे प्रसिद्धबोधकारणत्वसत्त्वात्। अर्थात् यदि आधुनिकसंकेतिदिवदत्तादिपदैः अनादित्वविशिष्ट-बोधकारणतां स्वीकारं भवति तर्हि पित्रादीपदानां संकेताभावेऽपि शाब्दबोधो भविष्यति । परन्तु सिद्धान्तोऽयं शास्त्रविरुद्धत्वात् न स्वीकर्तव्यम् । कारणं यदि सङ्केतज्ञानं विना यदि शक्तिस्वीकारं भवति बोधकारणत्वरूपशक्तेः लक्षणं लाक्षणिकशब्देऽपि अतिव्याप्तिदोषं संग्रहति । यस्य फलस्वरूपे गंगादिपदेऽपि शक्तिद्वारा तटस्य अर्थबोधो भविष्यति । यत्र लक्षणाप्रयोगस्य काऽपि अपेक्षा न तिष्ठति । यद्यपि गंगापदेन तटार्थावबोधः संकेतित न भवति तथापि गंगापदे तटार्थस्य बोधः प्रसिद्धता वर्तते । तर्हि एवं स्वीकारेण बोधकारणत्वविशिष्टरूपशक्तेर्हि लक्षणासिद्धिर्भविष्यति । अत एव शाब्दबोधे संकेतविशिष्टज्ञानस्यापि अपरिहार्यता वर्तते । यत्र सङ्केतः ज्ञानं विना बोधगम्यो न भवितुमर्हति । तर्हि संकेतर्हि शक्तिरेवं स्वीकरणीयम् । विचारोऽयं मीमांसकानां खण्डीभूतो भवति शास्त्रकारेण । कौण्डभट्टमतेन संकेत स्वरूपतः शाब्दबोधं प्रति हेतुरूपेण न सिद्ध्यति । कारणं यदि सङ्केतः स्वभावतः शाब्दबोधं प्रति हेतुर्भवति तर्हि शक्तिज्ञानं विनाऽपि शाब्दबोधो भविष्यति । अर्थात् सङ्केतस्य यदि हेतुत्वं स्वीक्रियते, तर्हि केन रूपेण सङ्केतः स्वरूपेण हेतुः, सामान्यतः ज्ञातरूपेण विशेषरूपेण ज्ञातो वा? इति संशयो जायते । नाद्य -संकेतस्य स्वरूपतो हेतुत्वेऽज्ञातसङ्केतादपि विडौजादिशब्दात् इन्द्रादिरूपार्थबोधप्रसंगः । अर्थात् सामान्यतः ज्ञातः सङ्केतोऽपि शाब्दबोधं प्रति कारणरूपेण न ग्रहणीयः । कारणं सङ्केतः सामान्यतो ज्ञातः सन् हेतुरिति चेत्तदा प्रमेयत्वेन ज्ञातेऽपि सङ्केते शाब्दबोधापत्तिर्जायते अर्थात् यदि सामान्यरूपेणज्ञातसङ्केतद्वारा शाब्दबोधो भवति तर्हि प्रमेयत्व, अभिधेयत्वादिपदेनापि साक्षात् शाब्दबोधो भविष्यति । यथा, घटपटादिवत् सङ्केतोऽपि सामान्यस्वरूपतः प्रमेयपदार्थअनेन प्रमेयत्वज्ञानेन यस्य -: कस्य ज्ञानेसति सङ्केतज्ञानत्वात् घटपटादिपदेषु शाब्दबोधो भवष्यिति । किन्तु वस्तुतः घटस्य कम्बुग्रीवादिमानार्थे सङ्केतस्तिष्ठति ।

पुनश्च यदि सङ्केतस्य विशेषरूपविशिष्टधर्मेण ज्ञातः सन् हेतुश्चेत्तदा सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानरहितानामपि व्यवहारिकपदार्थमात्रज्ञानवतां पामराणां बोधजनकत्वमात्रग्रहणे शाब्दबोधोदयात् व्यभिचारस्यात् । : अर्थात् गवादिपदे यद्यपि ईश्वरीयसङ्केतो वर्तते, तथापि तत्र सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानशून्यानां लौकिकमीमांसकादीनां तत्तदर्थबोधजनकत्वग्रहवतामेव बोधोदयेन व्यभिचारो जायते । यतः लौकिकाः, मीमांसकानास्तिकाः भवन्ति । : अत एव कौण्डभट्टस्य मतानुसारेण बोधजनकतैव हेतुः । अर्थबोधजनकतावच्छेदकत्वेन सङ्केतस्य हेतुत्वस्वीकारपेक्षया बोधजनकताया एव हेतुत्वे लाघवम् । येन वैयाकरणानामपि अभिष्टः सिद्धो भवति । अर्थात् अर्थधीजनकतानिरूपितविषयतासम्बन्धा अवच्छिन्नाऽवच्छेदकत्वस्यावच्छेदकत्वाऽपेक्षया अर्धधीजनकतात्वेन हेतुताया औचित्येन वैयाकरणेष्टसिद्धिरित्यर्थः । सङ्केतज्ञानस्येद पदमर्थधीजनकताऽवच्छेदकतावदित्याकारकस्याऽर्थधीजनकता अवच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वे गौरवात् – इदं पदमर्थधीजनकमिति ज्ञानस्यैवार्थधीजनकतात्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वमुचितं लाघवादिति भावः ।

किन्तु, इदं “पदमिममर्थं बोधयतुम्” इति पदविशेष्यकार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकज्ञानस्य पदार्थोपस्थिति प्रति कारणत्वात् यथा बोधजनकता शक्ति : स्वीक्रियते, तद्वद् “अस्माच्छब्दाद् अयमर्थो बोद्धव्य” इति अर्थविशेष्यकशब्दजन्यबोधविषयत्वप्रकारकज्ञानस्यापि पदार्थोपस्थितिं प्रति कारणत्वात्, पदजन्यबोधविषयताया अपि शक्तित्वं कुतो न स्वीक्रियते इति चेदुच्यते - उभयरूपशक्तिस्वीकारेऽप्यस्माकमिष्टापत्तिरेव । न चोभयविधशक्तिस्वीकारे व्यभिचारस्यात् । तथाहि यत्र : पदविशेष्यकबोधजनकतारूपशक्तिज्ञानात् बोधस्तत्र अर्थवशिष्यकबोधविषयतारूपशक्तेरभाव, यत्र चाऽर्थविशेष्यकबोधविषयतारूपशक्तिरूपज्ञानाद् बोधस्तत्र पदविशेष्यकशक्तिज्ञानाभावः ।

एवञ्च कार्यजनकत्वे सति कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपं कारणत्वं कुत्रापि शक्तौ न स्यात् बोधरूपकार्यसत्त्वेऽपि उभयोरभावस्य सत्त्वादिति वाच्यम्, अव्यहितोत्तरत्वनिवेशेनाऽदोषात् । तर्हि स्पष्टश्चेदं यत् न च - स्वातन्त्रेणार्थबोधकता शक्तिः नोचिताघटपदे पटत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वज्ञानसम्भवात् । अन्यथा घटपदात् पटत्वावच्छिन्नविषयकबोधशक्तिग्रहस्य आपत्तिर्भविष्यति ।

तर्हि कौण्डभट्टः मीमांसकानां स्वातन्त्रेणार्थबोधकज्ञानं कारणं वाच्यमिति मतं निरसनायोक्तम् "नेदं तज्जनकमिति ग्रहवतो बाधेन पदे परग्रहं जानतोऽपि तद्ग्रहासम्भवात्। अन्यथा भ्रान्तिज्ञानस्यापि भ्रान्तत्वापत्तिरिति । अत एव स्वातन्त्रेण बोधजनकता शक्तिरिति न सम्भवतुमर्हति अन्यथा भ्रान्तिज्ञस्य भ्रान्तित्वापत्तिः भविष्यति । तथा हि पदविशेष्यकशक्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरजायमानबोधं पदविशेष्यकशक्तिज्ञानं कारणम् , अर्थविशेष्यकशक्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरजायमानबोधं प्रति अर्थविशेष्यकशक्तिज्ञानं कारणमिति विवेकः । तस्मादर्थबोधजनकता शक्तिः सङ्केतस्तु तद्ग्रहकः । अतः संकेताज्ञानाभावे शाब्दबोधोपपत्तिः न स्यात् । तर्हि ग्रन्थकारेण उक्तम् -"इदञ्चार्थधीजनकत्वं पित्रादिसङ्केतज्ञानादेव गृह्यते , अत सदतज्ज्ञानात् पूर्व न बोधः ।

पुनश्च अर्थबोधजनकतापित्रादीनां सङ्केतः ज्ञानाद्धि दृष्टो भवति, तर्हि सङ्केतज्ञानं विना पित्रादीनां शाब्दबोधो नैव भविष्यति । परन्तु अर्थबोधजनकतारूपशक्तिस्वीकारे 'गङ्गाया घोषः' इत्यादिस्थले तटर्थे लाक्षणिकगङ्गापदस्य अनादिबोधकारणतारूपार्थबोधजनकता तटे हि विद्यमाना भवति येन शक्तिद्वारा तटर्थस्य बोधो जायते, किन्तु लक्षणोच्छेदापत्तिर्जायते अर्थात् लक्षणास्थले शक्तेरभावात् तत्र लक्ष्यार्थबोधो न सम्भवतीति शङ्कायां ग्रन्थकारश्चातुर्येण प्रसिद्धाऽप्रसिद्धभेदेन शक्तेर्द्वैविध्ये सिद्धे लक्षणाया अनङ्गीकरणे न कश्चन दोष इति समाधान आमन्दबुद्धिवेद्यात्वं प्रसिद्धात्वम् सहृदयहृदयमात्रवेद्यात्वमप्रसिद्धात्वम् । 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदस्य प्रवाहरूपेऽर्थे प्रसिद्धा शक्तिः, तीरेऽर्थे चाऽप्रसिद्धाशक्तिरिति शक्त्यैव प्रयोगनिर्वाहे न लक्षणाऽऽपेक्षते। अन्यथा शाब्दबोधे शक्तिजन्योपस्थिते : लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वे गौरवं स्यात् ।अपि च प्रत्येकं व्यभिचारवारणाय शक्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरजायमानतदर्थविषयकशाब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेः, लक्षणाज्ञानाव्यवहृतोत्तरजायमानतदर्थविषयकबोधे लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वमिति महद् गौरवम् ।

न च लक्षणाऽङ्गीकर्त्तृमतेऽपि पदोपस्थितिर्तिं प्रति शक्तिज्ञानं कारणमथ च लक्षणाज्ञानं कारणमित्येव भेदेन न पदार्थोपस्थितिकारणता, किन्तु शाब्दबोधं प्रति वृत्तिजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणम् । पुनश्च पदार्थोपस्थितिं प्रति वृत्तिज्ञानं कारणम् । इत्येवं सामान्यतः कल्पनादेकेनैव कार्यकारणभावेन गौर न वाच्यम् शक्तिलक्षणान्यतरत्वस्य शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदार्थसम्बन्धत्वस्य वा वृत्तित्व कारणतावच्छेदकत्वे गौरवस्य दुर्वारत्वादिति । अत एव बोधजनकत्वमेव शक्तिरिति संसाधितम् । एवम्भावेन विस्तरेण शक्तिस्वरूपविषये यथार्थताऽऽलोचना वर्तते कौण्डभट्टविरचिते बैयाकरणभूषणसारे ।

सहायक ग्रन्थसूची

1. वैयाकरणभूषणसारः, दर्पणप्रभासमेतः-, चौखम्बा-अफिस-सीरीज-संस्कृत, वारासी, १९६९
2. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, मोतीलाल-बनारसी-दास, दिल्ली, २०००
3. वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा, कुञ्चिका-सीरीज-संस्कृत-कलासम्वलिता चौखम्वा, वाराणसी, १९८५
4. व्याकरणदर्शनेर इतिहास, गुरुपदहालदार, कोलकाता १३५० वङ्गाव्दः।
5. शब्दशक्तिप्रकाशिका, चौखम्वासीरीज-संस्कृत-, वाराणसी, १९३५
6. प्रकरणपञ्चिका, शालिकनाथ, वेनारस हिन्दु युनिभर्सिटि, वाराणसी, १९६१
7. प्रौढ़मनोरमा, शब्दरत्नभैरवी भावप्रकाश टीका - सम्वलिता, चौखम्वासीरीज-संस्कृत-, वाराणसी।
8. महाभाष्यम्दधिरामशर्मा .प ., चौखम्वा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी, १९८८
9. मानमेयेदय, श्रीदीननाथ त्रिपाठिनवर्तीर्थ, संस्कृत कलेज, कोलकाता, १९९०
10. वाक्यपदीयम्, सम्पूर्णनन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, १९९८
11. न्यायदर्शनम्, श्रीयुक्तफणिभूषणतर्कबागीशः, पश्चिमवङ्गपर्षद्-पुस्तक-राजक-, कोलकाता, १९८३

12. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, किरणबलीटीकोपेता, पसंस्कृत संस्थानम्-वल्लभाचार्य्यः चौखम्वा-श्रीकृष्ण., वाराणसी, वि२०६३ सं.
13. अष्टाध्यायी, डतपनशङ्करभट्टाचार्य ., संस्कृत-बुक-डिपो, कोलकाता, २००४
14. आख्यातवाद,: प्रवालकुमार सेन, संस्कृतपुस्तक भान्डार, कोलकाता, १९७९
15. काशिका, डजयशङ्करलालत्रिपाठी ., ड . सुधाकरमालवीय, ताराबुक् एजेन्सी-, वाराणसी, १९८६(
16. तत्त्वचिन्तामणिः. कामाख्यानाथ तर्कवागीश , : चौखम्वा संस्कृत प्रतिष्ठानम्, दिल्ली, १९९०
17. न्यायदर्शनम् गौतमप्रणीतं वात्स्यायनभाष्यसहितम्, चौखम्वा संस्कृततसीरीज वाराणसी।